

Om Det kirkelige Raads tilblivelse

II. En undersøgelse vedrørende forhandlingerne på landemoderne 1883

Af Carl Trock

Når vi – i den hensigt at finde forudsætningerne for oprettelsen af Det kirkelige Raad af 8. oktober 1883 – fra præstekonventerne (jfr. Kh. Saml. 1971 157), går videre for at se, hvorledes bisperne og landemoderne i 1883 stillede sig til konventernes henvendelse, da viser der sig allerede forskelle inden vi når til selve forhandlingerne, idet det ikke var ligeartede forsamlinger, der behandlede andragendet i de forskellige stifter.

I 3 stifter, på Fyn og Lolland-Falster samt i Viborg, holdtes der udvidede landemoder, d. v. s. at hele stiftets gejstlighed sammen med biskoppen og stiftamtmanden kunne overvære og deltage i forhandlingerne, de øvrige steder holdtes der almindeligt landemode, hvor provsterne alene deltog[1]. De samme 3 steder refererer landemodeakterne udførligt forhandlingerne, mens der de øvrige steder kun ofres ganske få linier derpå – dette uanset hvilket resultat man kom til, om man stillede sig afvisende eller positivt.

Det er nærliggende at se en forhåndsindstilling allerede her, idet bisperne bedre kunne bevæge de almindelige landemoder i den retning de ønskede, og tillige opnåede de at dæmpe hele sagen ned. Det er dog et spørgsmål i hvilken grad biskopperne selv kunne bestemme formen for landemoderne. Der var nemlig nogen tradition at tage hensyn til. Den talte for udvidede landemoder i de 3 stifter, hvor de blev afholdt også i 1883, og bedst indarbejdet var den på Lolland-Falster. Men også for Sjællands Stifts vedkommende var der en tradition ganske på linie med Fyns stift og Viborg stift[2].

[1] Jfr. H. Matzen og J. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret, 201 ff. Citeres i det følgende Matzen og Timm. – Om planer om at gøre landemoderne til led i en kirkeforfatning, se H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark, 349 ff. Citeres i det følgende Glædemark.

[2] Matzen og Timm, 202, hvor der nævnes de stifter, hvor udvidede landemoder «er tilladt», yderligere siges her, at bortset fra Lolland-Falster var disses afholdelse kun «fakultativ». – Om reskripterne, hvori anordnes, at der efter at de egentlige

Når der i Sjællands Stift kun afholdtes ordinært landemode, så er det nok rigtigt, at se en stillingtagen deri fra biskop H. Martensens side [3].

Men udviklingen siden 1849 gør det nok rimeligt at påstå, at biskopperne i 1883 ret frit kunne bestemme om det snævrere eller udvidede forum skulle tage stilling. Ministeriet havde ved 2 lejligheder ønsket, at kirkelige spørgsmål blev behandlet på udvidede landemoder (cirkulærer af 18/5 1857 og 15/4 1867). Ja i 1857 blev det pålagt bisperne, at opfordre præsterne i deres stift til at overvære og deltage i forhandlingerne på landemoderne, uden at ministeriet dog udtalte ønske om at præsterne deltog i afstemningen. Hvad dette sidste angår, udviklede der sig den praksis, at præsterne ikke stemte i Sjællands stift, men nok i de 3 andre stifter [4]. Det er på den baggrund rimeligt at antage, at når der i andre stifter end Sjællands stift ikke blev afholdt udvidede landemoder, så lå der også deri en stillingtagen fra de vedkommende biskoppers side.

I Ålborg blev det billede så brudt. Landemodet her var ikke udvidet, men både biskop og landemode stillede sig positivt i den foreliggende situation. Det er nærliggende at søge begrundelsen heri, at hoved-urocentret for tidens kirkelige røre just da lå i dette stift, hvor præsten for valgmenigheden på Mors var fratrædt sin anerkendelse [4A]. Derfor ønskede man ikke her åbne forhandlinger, for ikke at øge uroen og skabe yderligere spændinger, hvad der også ville være til skade for den sag, der skulle forhandles, og som biskoppen ønskede at understøtte.

landemodet forhandlinger er afsluttede, kan forhandles kirkelige spørgsmål med deltagelse af gejstligheden, se Gejstlig reskriptsamling III, 509 f. (3. udg. 1840), reskripterne daterer sig fra 20/1 og 5/5 1809 (Sjælland og Fyn), 28/9 1810 (Viborg) og 15/1 1813 (Lolland-Falster).

[3] Udvidede landemoder havde været et led i Martensens kirkeforfatningstanker, og han havde før rost sig af at have genoplivet traditionen herfor i sit stift (Den danske Folkekirkens Forfatnings-Spørgsmaal paany betragtet (1867) 107 f., jfr. Glædemark 352). I sidste bind af sine erindringer (Af mit Levnet III, 49 f.) henviste Martensen hertil, men lader – som undskyldning for at landemodet 1883 ikke var udvidet? – kultusministeriets holdning være årsag til, at han tabte interessen derfor (s. st. 49 f.), udvidede landemoder nævntes dog stadig som et fornødent udgangspunkt for en kirkeforfatning (s. st. 51).

[4] Matzen og Timm 203, jfr. Glædemark 354 ff., 445; Gejstlig reskriptsamling 1857/59 43, 1866/68 148.

[4A] Jfr. P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 104 ff. og Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, 284 ff.

Det siger næsten sig selv, at både grundtvigianere og missionsfolk holdt sig hjemme, hvor præsterne havde lejlighed til at give møde. I al væsentlighed var det den tredje retnings folk, der kom og førte ordet, de andre følte stort set, at de ikke havde noget at komme efter. Derfor var direkte afvisninger af de foreliggende planer herfra undtagelsen, som da sognepræst N.K. Glud – underskriver på den store Askovadresse – i Viborg afviste enhver tale om kirkeforfatning, som noget der ville standse livet i kirken og tvinge de mest levende ud. Derimod var der mere moderate og mindre partitro folk med, af nogen eukumenisk indstilling; de kunne indlade sig på at overveje det, der lå for. Af grundtvigianere kom således på Fyn H.F. Rørdam, i Maribo mødte bl.a. H.F. Helweg og i Viborg Thorvald Elmquist og den senere valgmenighedspræst Villh. Malling, dengang Ørlevkloster. Johs. Clausen, Nr. Lyndelse på Fyn var også med. Han kan ikke tages som en repræsentant for selv et modereret Indre Mission, men sit udgangspunkt havde han da haft der.

27. juni afholdtes det udvidede landemøde på *Fyn*[5]. Biskop Engelstoft lagde for med en beklagelse af, at der ikke forelå et udformet forslag. Han var dog for det »uskyldige« at henstille til ministeriet at nedsætte en kirkekommission »eller foretage, hvad det maatte ansee hensigtsmæssigt for at fremme Sagen«[6].

Herefter gentog debatten fra stiftskonventets møde i maj sig næsten (jfr. Kh. Saml. 1971 170). Stiftsprovst A.K. Damgaard var nemlig meget betænkelig ved sagen. Rigsdagen kunne jo tage de indrømmelser, som Ålborg-konventet havde gjort; men de var uantagelige og den danske kirke havde aldrig før udtalt, at lægfolket kunne få flertallet i en synode og det endnu værre, at denne blot skulle være rådgivende, og rigsdagen havde heller ikke før gjort fordring på at afgøre de indre kirkelige spørgsmål. Med sådanne

[5] Også fra landemoderne bragte Dansk Kirketidende referater, som oftest ret korte og indsendt umiddelbart efter (15/7 og 26/8 1883, 516 og 589).

[6] Foruden de 5 store konventers henvendelse forelå et andragende fra Langelands konvent. Her hed det: »Idet vi formene, at Folkekirkens Forhold ikke vedblivende bør forvaltes, uden at Menighedens Røst høres på en fyldestgørende Maade, og at de kirkelige Tilstande i vort Fædreland have udviklet sig saaledes, at der trænges til, at Kirkeforfatningsspørgsmaalet ordnes i Overensstemmelse med Grundlovens Løfte i dens § 75, tillade vi os herved ærbødigst at bede det høitærede Landemøde om at bringe denne Sag ind for Regjeringen med Anmodning om at fremme dens Gjennemførelse«. – Om forhandlingerne jfr. Landemøde-Act 1883, 33 ff.

tilbud mente han det let at bringe sagen igennem i rigsdagen, i hvert fald i folketinget, men det var for høj en pris for en forfatning. Derfor stillede Damgaard forslag om, at landemodet udtalte, at det ikke under de bestående forhold kunne ønske kirkeforfatningssagen indbragt for rigsdagen. Tillige måtte man udtale sig, hvis ministeren selv følte sig tilskyndet til at tage sagen op. I så fald måtte læge og gejstlige repræsenteres ligeligt i alle led, mens afgørelsen af indre kirkelige spørgsmål måtte forblive hos kongen og kirkerådet og dette skulle høres inden lovforslag af blandet natur blev forelagt rigsdagen.

Herooverfor gentog pastor Strøm, stiftskonventets formand, at det ikke drejede sig om støtte til betænkningen fra Ålborg, idet han tillige anbefalede, at man gik ind for nedsættelsen af en kirkekommission, som var på sin plads mere end nogensinde. I udtalelsen måtte man ikke afskære muligheden for, at der kunne komme et gejstligt kirkeråd. Johs. Clausen fandt det nødvendigt, at ministeren fik grundtræk at gå efter, så han ikke gik til rigsdagen med et skadeligt forslag. Et bisperåd kunne ikke gøre det ud for en forfatning, men problemet var at sikre sig imod, at lægmandselementet blev overvejende, og her måtte man uden frygt sige fra. H.F. Rørdam måtte bestemt modsætte sig en synodal forfatning, det var noget unaturligt herhjemme. Langt hellere måtte man udvide det bestående, det ville ikke volde så megen strid, og her havde det episkopale hjemstedsret. Det ville være en virkelig national forfatning at give bisperne udvidet ret og indflydelse, de måtte så vælges på en anden måde. Rørdam foretrak det bestående fremfor en synode, så havde man håbet om, at tiden bragte en episkopal ordning. Det reaktionære og dog realistiske havde også fortalere: Den sag tager rigsdagen ikke op. Tiden er heller ikke til det, det politiske livs misligheder og flertalsmagten vil blot blive flyttet ind i kirken. Men der kan bygges på landemoderne og bisperne og med kongen som summus episcopus (C.H.E. Schjerning, Tommerup).

Rørdam stillede forslag om at henstille til ministeriet, at bisperne fik større myndighed til at afgøre sådanne sager, som ikke berørte kirkens materielle stilling. Men det angik de enkelte biskoppers embedsstilling, sagde biskop Engelstoft, og kunne ikke forhandles under denne sag. Chr. Richardt, Ørsted, fandt, at der ikke havde været sympati for en synodal forfatning, og det måtte komme til udtryk i udtalelsen. Et forslag herom forkastedes med 16 stemmer mod 10. Derefter vedtoges med 25 stemmer mod 1 et

forslag fra pastor Strøm. Her udtaltes tilslutning til konventernes andragende og tillige ønsket om, at der blev nedsat en kirkekommission. Kirkens tarv blev dog kun betrygget, når det under de videre forhandlinger blev fastholdt, at der måtte være et lige stort antal læge og gejstlige i et evt. organ; dette skulle høres, inden der blev fremsat lovforslag af blandet natur, mens afgørelsen af rent kirkelige sager forblev hos kongen i forening med kirkens organ.

Herefter samledes det egentlige landemøde og det tiltrådte dette forslag (Landemøde-Act 41).

I 5 stifter, København, Lolland-Falster, Ålborg, Århus og Ribe, samledes man den samme dag, 4. juli.

Sjællands landemøde-akt meddeler kort og knapt om »en længere Forhandling«: Med en »majoritet af 11 Stemmer mod 5 (1 Medlem stemte ikke)« vedtoges den erklæring, at »hvor meget man end i Principet erkjender Ønskeligheden og Nødvendigheden af, at de siden Statsforandringen af 1849 savnede Forfatningsbestemmelser for Folkekirken maa træde i Kraft, kan Landemødet dog i et saa vigtigt og omfattende Spørgsmaal under de nuværende Tidsforhold ikke følge Conventernes Opfordring«. Sygdomsforfald havde forhindret biskop Martensen i at være til stede (Acta Synodi Johanneæ 19, 16).

På det udvidede landemøde på *Lolland-Falster* samme dag var der lagt op til forhandling, ret forskellige synspunkter kom også frem her:

Helweg, Købelev kunne godt se, at en ordnet forfatning var et stort gode. Men det var håbløst at udrette noget, så længe lægfolket ikke var interesseret, det havde også vist sig i andre lande. Forud var der også meget, som måtte ordnes: bl.a. måtte det være afklaret, hvem der hørte til folkekirken, kvinderne måtte have indflydelse o.s.v. Også J.G.Willemoes fandt, at den sag kunne være taget op af præsterne for 20-30 år siden, nu nyttede det ikke at foretage sig noget, før menigheden kom med ønsket. Når det skete ville han ønske, at bisperne fik en udvidet myndighed.

Provst C.L.Tobiesen fandt en ordning højst ønskelig. Det havde just vist sig, da bisperne var hørt om stridsspørgsmålene på Mors. Deres erklæringer stemte efter sigende ikke overens, og ministeren stod da uden bistand til at træffe den rette afgørelse. P.M.Lund, Arninge troede ikke, at det var til at få en ordentlig ordning, kun en ny udgave af folketinget. Herefter kunne rigsdagen optræde mindre tilbageholdende end hidtil, idet den påberåbte sig større eller mindre støtte i kirkerepræsentationen. Med tilslutning fra L.S.Hansen, Gloslunde talte han for, at biskopper og landemoder fik større myndighed. F.J.Dall, Slemminge ønskede en god forfatning, men en sådan ville lægfolket møde med mistanke. Men præsterne

burde finde lægfolk, der kunne »kirkeligt udvikles« ved at overvære landemoderne »og komme i personlig Berøring med Biskoppen og andre kirkelige Personligheder«.

Så tog biskop Monrad ordet og sagde ifølge landemode-aktens referat – vel godkendt af ham selv – »at det efter hans Skjøn ikke var forstandigt at indgive til Ministeriet et Andragende, om hvis Uigjennemførlighed under de forhaandenværende Forhold der ikke kunde være nogen Tvivl. Den lutherske Kirke var saa vant til at styres af Staten, at den havde Vanskelighed ved at komme til at føle Trangen til et mere selvstændigt Liv. Menighedsraad maatte være dannede, inden der kunde tænkes paa en Repræsentation for Kirken, men det nuværende Liv i Menighederne synes endnu ikke at egne sig til at være Grundlag for Dannelsen af Menighedsraad. Han skjønnede derfor ikke rettere, end at der for Tiden ei var andet at gjøre, end at forberede Gjennemførelsen af Grundlovens § 75 ved administrative Foranstaltninger[7]. Disse burde formentlig gaae ud paa at forvandle, hvor der var Talen om principielle Spørgsmaal, de individuelle spredte Yttringer til Fælles-Udtalelser«. Udspurgt af provst Tobiesen svarede Monrad, at man måtte overlade det til ministeren, på hvilken måde han administrativt ville forberede gennemførelsen af § 75, det var hans sag.

Monrad bestemte grundlaget for afstemningen. Først forkastedes med 12 stemmer imod 10, »at andrage for Ministeren om, at § 75 gennemføres«. Derefter udtalte landemodet enstemmigt med 28 stemmer, at det var »ønskeligt, at Gjennemførelsen af Grundlovens § 75 forberedes ved administrative Foranstaltninger« (p. 40 ff.).

Fra *Ålborg* berettes kun det ordinære landemodes vedtagelse, at »de fleste iblandt os kunne i Hovedsagen slutte os til det Andragende, som det fynske Landemode for iaar har indsendt til Ministeriet; men da vi maa frygte, at det for Tiden ikke kan gennemføres, tillade vi os alle at udtale, at det kunde blive et Skridt henimod den ønskede Ordning, dersom Ministeriet vilde foranledige, at Rigets Biskopper aarligt samledes for at prøve de Ønsker, der røre sig i Menighederne, og raadslaa om de Forandringer, der maatte være at foretage i de kirkelige Love« (p. 42).

Det ordinære landemode i *Århus* behandlede de 5 konventers henvendelse og et lignende andragende fra Konventet for Randers

[7] Dansk Kirketidende refererer – vel i denne forbindelse? – yderligere Monrad: »Men frugtesløst vilde det være, om Ministeren nu vilde søge at gennemføre Grundlovens § 75« (518).

og Omegn. Herom refereres: »Efter at Flere af Landemodets Medlemmer havde ytret dem om Sagen, viste det sig, at der var Enighed om ikke at finde det betimeligt nu at indgaa til Kirkeministeriet med Andragende i den ommeldte Henseende« (p. 52). Dansk Kirketidende tilføjer, at det gik sådan på biskoppens forslag (1883, 589).

Og i *Ribe* vedtog det ordinære landemøde – stadig den 4. juli – at udtale, at »samtlige Medlemmer sluttede sig i det Hele til Skrivelsens Ytringer om Trangen til en Ordning af Folkekirkens Forfatning og Ønsket om, at Savnet snart maatte blive afhjulpet, men fandt ikke Anledning til paa dette Stadium at yttre sig nærmere om Sagen, idet men mente at maatte ganske henstille til Ministeriet, hvorledes Samme maatte finde det rettest at forberede og fremme Sagens Ordning« (p. 37 f.).

Den 10. juli var der udvidet landemøde i *Viborg*. 40 præster var mødt, og en temmelig stor forsamling lægfolk overværede mødet. Biskop Swane skildrede kirkens temmelig trøstesløse forhold, han antydede at han måske havde et brugeligt råd dog uden at afsløre det:

Kirkens stilling var uholdbar, fordi den var principløs. Enten ville rigsdagen holde sig tilbage fra at gribe ind i kirkens indre forhold, og så gik udviklingen i stå, mens folkekirken opløstes i individualisme, eller også gjorde rigsdagen noget, blot ikke til kirkens tarv. Der måtte en forfatning til, principielt set var Swane enig med konventerne, men det hindrede forholdene. Selv om man kunne opnå et kirkeråd med lige mange gejstlige og læge medlemmer, så var det utilrådeligt, hvis de sidste skulle vælges. Der kunne ikke fæstes den mindste lid til kirkelige valg efter den sidste menneskealders udvikling, der var ikke nogen garanti for, at der valgtes folk med indre hengivenhed. Valgvæsenet havde givet »forfærdelige Erfaringer. Vort Folk er sygt i den Henseende«, sagde Swane. Uanset at han levende ønskede en forfatning og frygtede at leve uden, så måtte han tilråde at stille sagen i bero. En mulighed fandt dog større forståelse i tiden, og den kunne måske samle enighed også på landemødet. Herom ville han ikke udtale sig nu, men forhandlingen ville forhåbentlig pege på den.

I al væsentlighed svarede præsternes indlæg til biskoppens oplæg. Bortset fra afvisningen fra pastor Glud, Jebjerg, var der megen sympati for en kirkeforfatning, blot ikke for tiden. Administrativt måtte det være til at opnå noget, f.eks. ved at bisperne fik beføjelser til at lempe noget. Det ønskede f.eks. Thorvald Elmquist, Gudum (underskriver af den lille Askovadresse), stiftsprovst L.S.Sørensen (han tænkte sig dog ikke større forandringer) og provst C.V.C.E.Krogh, Rørbæk (som ønskede at kongen ville

bruge sin magt i indre kirkelige spørgsmål), samt F.P.Ingerslev, Veggerby. Denne sidste tænkte sig en henvendelse til kongen og regeringen, og som målet nævnte han tillige årlige bispemøder. O.N.Glarbo, Viborg, fandt derimod, at man måtte stå ved kravet om en forfatning. Det havde trods alt betydning, at kravet om kirkens selvstændighed blev hævdet, så den ikke ganske blev underlagt staten. Det var ikke nok blot at ønske en kommission.

Nu fandt Swane tiden inde til at afsløre, hvad han tænkte sig. Forhandlingen havde vist, at der savnedes en repræsentation. Her kunne udvidede landemoder ikke udrette noget overfor staten, de ville få individuel karakter. Men det fuldstændige var ikke at magte, det gjaldt små skridt, blot måtte de være faste og sikre. Swane talte for et bisperåd, som ikke blot skulle holde igen, bisperne var jo ikke fremmede for det, der rørte sig i menighederne. Man burde udtale sig for, at der administrativt blev åbnet mulighed for, at bisperne årligt kunne samles. Det ville være en begyndelse, den øvrige gejstlighed og lægfolket kunne så senere optages i repræsentationen. Det var vel en beskeden begyndelse, men den præjudicerede intet m.h.t. fremtiden, heller ikke at lægelementet skulle optages. Noget sådant var vel rigtigt men måtte ad interim udelades på grund af tidens pinagtighed.

Forslaget fandt tilslutning hos Ingerslev, Glarbo og J.J.Lohmann, Skive, der kunne berette om et fællesmøde mellem konventerne fra Syd-Salling og Viborg, hvor tanken om et bisperåd fandt megen sympati. Også Elmquist var glad for det, det var den bedste udvej, når en synode blev præget af det politiske. Og man kunne gå til bisperne med tillid, de havde selv været præster og kunne finde på råd og forstå samvittighedsanliggender, det ville blive noget ganske andet end cancelliskrivelser. Det kunne Vilh. Malling ikke forstå, et bisperåd var noget ganske andet end at bisperne fik myndighed til at dispensere fra de gældende bestemmelser. Også D.N.Blicher, Brorstrup var imod et bisperåd. Swane måtte svare, at bispeembedet ikke skal give los, for dets opgave er styrende, ordnende og formende. Og når der taltes om bispesfrihed, så ville han ikke handle alene, men pleje råd med de andre biskopper. – H.A.Hansen, Ørum, havde forud talt for at landemoderne skulle udvides, så lægfolket også kom med. Rigsdagen blev så nok også velvilligere med penge til kirker og præster. Men et bisperåd måtte han afvise, når bisperne ikke blev valgt af præsterne, en begyndelse uden lægfolk var uheldig.

Kun 3 stemte for konventernes henvendelse, 29 var imod og 8 undlod at stemme. Et forslag om udvidede landemoder, stillet af Hansen, Ørum bortfaldt med vedtagelsen af biskop Swanes forslag. Det fik 34 stemmer, 5 var imod og 1 undlod at stemme. Resultatet blev: »Det udvidede Landemode, der betragter en Kirkeforfatnings Tilveiebringelse som en Betingelse for en sund og betrygget Udvikling for Folkekirken, drister sig under de nuværende Tidsforhold ikke til at følge Konventernes Opfordring, men tillader sig som et indledende Skridt til Sagens Gjennemførelse at indgaa til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet med Henstilling, at Samme ville foranledige, at Rigets Biskopper aarligt samles for at raadslaa om Kirkens Anliggender« (Viborg Stifts Synodal-Act 1883, 48 ff.).

Sammenfattende må det siges, at landemodernes stillingtagen i 1883 vel afsvækkede præstekonventernes henvendelse om en ordning af folkekirken forfatning noget, men ikke afgørende. En minister, der ville foretage sig noget havde anledning nok endda. Alene fra Sjællands og Århus stifter kom der afvisninger, fra de 5 øvrige stifter kom der opfordringer til at gøre noget. Mest forsigtig var man i Ribe, mens man på Fyn havde sværere ved at gå fra gamle idealer for at nøjes med, hvad situationen muliggjorde. Noget fælles var der bagved alle steder, en udbredt skræk for at få kirkelige organer med et flertal af læge medlemmer, valgt på bred basis. I den henseende var Monrad nok en undtagelse blandt biskopperne.

Almindeligvis forestillede man sig på landemoderne som i præstekonventerne at kunne opnå 2 ting, større orden i folkekirken og nogen frihed. De fleste erkendte at begge dele måtte til; der var så ganske stor forskel på, hvad man forstod herved og hvilken af delene man lagde mest vægt på.

Landemodeforhandlingerne leverer ligesåvel som de forudgående års drøftelser i præstekonventerne så at sige ubehandlet stof. Men når der dernæst søges inddraget yderligere stof til belysning af, hvorfor de forskellige standpunkter blev indtaget, for navnlig at standse ved biskoppernes holdning, der blev temmelig bestemmede, så har professor dr. theol. P.G.Lindhardt ved at fremlægge resultaterne af sin grundige forskning peget på næsten alt det materiale, der forligger[8].

[8] Se især »Fem Aalborg-bisper«, 58 og Den danske Kirkes Historie VII, 264.

Materialet er meget mangelfuldt. Det er dog så heldigt, at det der bedst belyses, er holdningen hos de to mest markante og betydende biskopper, Monrad og Martensen. Derudover bliver det kun til enkelte og spredte glimt.

I sine dagbogsoptegnelser beretter biskop Lind for den 4. juli 1883: »Ved Landemodet kom alle Provster hen til mig paa Grundtvigianeren Provst Kampmanns Opfordring og rakte mig Haanden med Tak for et Forslag af mig med Hensyn til Kirkeforfatnings-Sagen, der omtaltes som »noget stort« [9]. – Det »store« er kendt fra det knappe landemodereferat. Når det begejstrede en moderat grundtvigianer som Hjørring-provsten må det hænge sammen med, at han med andre uden for den grundtvigske lejr syntes, at hans egne var gået for vidt med deres krav, og at menigheden på Mors selv havde skyld i, at valgmenighedspræst Rasmus Lunds anerkendelse var taget tilbage. På den anden side ønskede han og de andre reformer. Biskop Lind må i sit oplæg have peget på et bispe-råd, som det opnåelige og noget tiltrængt – et middel til på een gang at holde igen overfor ubesindighed og selvtægt og tillige et redskab til at befordre noget mere frihed.

Da kirkerådet var nedsat den 8. oktober vendte Lind tilbage til sin indsats og tænkte ikke blot på landemodet, men også på at han den 28. – 29. juni havde haft sin tidligere elev, kultusministeren som gæst: »Jeg talte derom til Scavenius, medens han var her. Om jeg har Andeel i, at det oprettedes, veed jeg ikke, men det er næsten sandsynligt«.

Det må undre, at Monrad sådan kunne lade sig nøje med et bispe-råd, oprettet administrativt. Han havde dog i sin ungdom ønsket en repræsentativ forfatning, forudsat det under sit arbejde med udformningen af grundloven, og i sine lykke-år som politiker først i 1860'erne virkelig stridt for at nå frem mod målet [10]. Og der er intet, som tyder på, at Monrad så anderledes på den sag i sine sidste år, tværtimod hørte den til de spørgsmål han som folketingsmand satte ind på at få løst ved politiske topforhandlinger med Venstres ledere [11]. Men Monrad må have ment, at det over-

[9] Biskop P. E. Linds arkiv, Rigsarkivet.

[10] Glædemærk 139, 395, 405.

[11] En nærmere redegørelse vil fremkomme i anden forbindelse, hvorfor jeg her nøjes med at henvise til »Frede Bojsens politiske Erindringer« udgivet af Kristian Hvidt, p. 108, 110, 112, 122.

for det voksende kirkelige røre var nødvendigt med et fælles organ – og tillige at etableringen af et bisperråd ikke ville skade arbejdet for en egentlig kirkeforfatning, som han ikke kunne slippe – ja måske har han fundet, at det skridt kunne bidrage til at få modstanderne heraf til at komme lidt mere villige til forhandlingsbordet.

Allerede ved udgangen af 1877 tilskrev Monrad den daværende kultusminister J. C. H. Fischer [12] overfor hvem han ytrede sig frimodigt og åbent, men tillige med respekt for dennes ganske magtfulde og dygtige kirkelige administration: »Deres Excellence burde gjøre Deres Navn udødeligt i den danske Kirkes Aarbøger ved at faa en kgl. Resolution for, at Biskopperne traadte sammen hvert andet eller tredie Aar for at overveie Kirkens Anliggender«. Fischer vægrede sig. Skulle der komme noget ud af det, så måtte der gøres en god begyndelse, og det var tiden med den politiske strid ikke til, svarede han (7/1 78). Han mente heller ikke, at der forelå spørgsmål, der kunne foranledige det skridt og måtte derfor spørge Monrad om, hvad der kunne komme ud af bispemøder, endsige en kirkeforfatning, andet end øget partistrid?

Monrad svarede ham: »Hele vor Lovgivning er siden 1848 i kirkelig Henseende gaaet ud paa at løse og ikke ordne, der er derfor mange kirkelige Spørgsmaal, der henstaae uafgjorte, og som neppe nogen Minister bør paatage sig at afgjøre« [13].

Fra 1882 sad Monrad igen i Folketinget for om muligt at få grundlovens tanker legemliggjort i det politiske liv [14], og bag kulisserne virkede han for en side deraf, at få bragt skred henimod opfyldelsen af grundlovens løfteparagraf om en lovmæssig ordning af folkekirkens forfatning. Snart så han lyst på tingene og skrev »Mit Maal er, om muligt, at give min politiske Virksomhed en Ende ved at lade Grundlovsbestemmelserne gjøre et lille Skridt fremad«

[12] Om Fischer som minister og brevvekslingen, se udgiveren, dr. theol. Bjørn Kornerups indledning i Kh. Saml. 6 rk., II, 554 og III, 315. De her anvendte breve, se III, 358 ff.

[13] I sit svar af 19/1 78 nævnte Monrad de spørgsmål, som efter hans mening måtte løses, nemlig: Folkekirkens stilling til de medlemmer, der ikke lader deres børn døbe, 2) bestemmelser vedrørende dåb af børn, som ikke længere er spæde og heller ikke har nået konfirmationsalderen, 3) folkekirkens holdning overfor dem, som vies borgerligt, 4) præsternes selvkommunion, samt 5) det uheldige i, at der var autoriseret 2 forskellige redaktioner af trosbekendelsen, en i Balslevs katekismus og en anden i Vajsenhusets katekismus og alterbogen.

[14] Jfr. Asger Nyholm: Religion og Politik, 434 ff.

(21/8 83, jfr. 6/12 82). Snart var han fanget af mismod og trøstede sig med, at han ved valgperiodens udløb kunne slippe for at spille sine sidste år på udsigtsløst at tærsk politisk langhalm. Endnu 24/9 1883 skrev han i et af de forhåbningsfulde øjeblikke: »Jeg har udarbejdet en halv Snes Lovudkast, men om Venstre vil støtte dem, er jo ikke afgjort. Hvis Lederne ikke vil støtte dem, indgiver jeg dem ikke«[15].

Monrads indsats på landemodet juli 1883 var en anden side af hans sidste indsats for at nå frem mod grundlovens løfte om en ordning af kirkens forhold. Men kom der resultater ad denne vej, så var det ikke målet, men i det mindste noget nødvendigt og praktisabelt.

Biskop Martensen var på grund af sygdom ikke med til at tage stilling til konventernes andragende ved landemodet. Men han var på denne tid optaget af at skrive sine erindringer og »gøre Regnskab for sin Husholdning« som biskop og aktiv i forhandlingerne om kirkeforfatningsspørgsmålet[16]. Da erindringerne forelå takkede Fog (19/10 83) for, at man just og uden stor modstand var kommet frem til, hvad Martensen før og igen i erindringerne slog til lyd for, et bisperåd[17]. I erindringerne skrev Martensen, at det var mørke tider i hvilke han fratrådte Sjællands bispestol, og »kun Eet« var at gøre under de mislige forhold, »at man vender tilbage til 1854 og gjenoptager, hvad man dengang skjød fra sig, Bispeaad, og begynder forfra. En Minister, der vil, kan fremkalde Bispeaad, ganske uafhængigt af Rigsdagen. Og hvo vil forhindre en Minister i at sammenkalde Biskopperne, for i Forening med dem at drøfte kirkelige Spørgsmaal? Men vistnok udfordres hertil en Minister, der baade har Hjertet paa det rette Sted og tillige besidder saa meget Talent, som gjør, at han ikke skammer sig ved at lære af Andre« (Af mit Levnet III, 59 f.).

For offentligheden så det ud, som havde Martensen et hoved-

[15] Citater fra D.G.Monrad: Breve, udgivet af Svend Hauge, p. 314, 325, 340, 343.

[16] Brev til biskop Fog 21/12 82, aftrykt i Juul Bondo: Biskop Bruun Juul Fogs Levnet, p. 225. Her lader udgiveren videre Martensen skrive, at han har villet holde igen »overfor de ubesindige Synder, som Hansen vilde drive frem«. I brevet skrev M. at hans modstand gjaldt »de ubetimelige Synoder, som [H.N.] Clausen vilde drive frem«, Fogs arkiv, Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling, 3176 40.

[17] Anf. skr. 230 f.

ansvar for det just oprettede kirkelige Raad[18]. Men sådan var det ikke, Martensen må have stået bag afvisningen i landemodet på Sjælland.

Umiddelbart efter landemodet i Århus må biskop Fog, Martensens i mange henseender så tro discipel, have skrevet til denne og fortalt om, hvordan det var gået. Det brev er ikke bevaret, derimod Martensens svar på Fogs brev, der havde bragt ham sand vederkvægelse og glæde. Det er både utrykt og upåagtet, men af afgørende betydning i vor sammenhæng. »Landemodet har jeg fulgt med spændt Opmærksomhed, og en sand Tilfredsstillelse har det været mig, at Aarhus Landemode i den paagjældende Sag ganske har stillet sig paa samme Standpunkt som Sjælland. Der gives Mennesker, hvem man i det private Liv sætter høit og er inderlig hengiven, men hvis politiske og kirkelige Intelligens man ikke forstaaer og ikke kan forene med sin Sands. Saaledes det Forslag, som nogle af vore Venner have fremlagt ved Landemodet«, hedder det i brevet af 11. juli, som fortsætter: »Det nytter ikke at diskutere derom eller at paabegynde en Diskussion. Jeg glæder mig i Stilhed over Resultatet, hvorved vi i ethvert Tilfælde have sikret os imod at blive compromitterede«.

Havde Martensen været med på landemodet, så var han gået imod selv det forslag, som stiftsprovst C. Rothe forelagde. Og han fandt at denne og de der fulgte ham »compromitterede sig«. Men Martensen kunne forholde sig »i stilhed« skønt der var en skærende kontrast mellem det han mente og den mening man tillagde ham. Tie kunne stiftsprovsten ikke. Rothe måtte forklare sin holdning på landemodet, på grund af den modsætning der var mellem det, han havde sagt og arbejdet for i konventerne, og den udtalelse som Sjællands stifts landemode vedtog.

[18] Jfr. t.eks. Sofus Høgsbro og N.P.Jensen i Folketinget (1883/84) og Morgenbladet 24/10 83, hvor de aktuelle kirkepolitiske passager citeres, idet det tilføjes: Man behøvede næppe denne ligefremme tilståelse for at være på det rene med, hvem der er hovedmanden bag kirkerådet. Det er tvivlsomt om valgmenighedspræst Niels Lindberg her er forfatteren eller om der er tale om en rent journalistisk fremdragning. Lindberg anmeldte 4/11 udførligt Martensens erindringer, men uden større omtale af det kirkepolitiske: Efter biskoppens mening skal ministeren blot skaffe penge til kirken, vi får se om han kan det (til kirkerådet); det er beroligende at læse, at det råd blot er en »provisorisk« begyndelse. I Dansk Kirketidende skrev J. Viktor Bloch: Det interessante afsnit om kirkeforfatningen har i den allersidste tid fået fornyet interesse ved oprettelsen af Bisperådet i overensstemmelse med det sidste råd, Martensen vidste at give (1884, 365).

Han havde på biskoppens vegne indledt forhandlingen og pointeret, at der ikke var tid til en indgående behandling af kirkeforfatningsspørgsmålet. Men de »revolutionære Friheds-Bevægelser« og hele forhandlingen om indgribende kirkelige forhold gjorde, at sagen ikke kunne ventes fremmet for tiden, hvor ønskelig og vigtig en heldig ordning end var. Røret angik dog mere kirkens indre forhold, derfor foreslog Rothe landemodet at »henstille til Ministerens nærmere Prøvelse, om der ikke herom ved administrative Foranstaltninger kunne tilvejebringes en efter Omstændighederne tilfredsstillende kirkelig Behandling, som kunde vejlede til forskellige nye tidssvarende Bestemmelser, efter hvilke der kunde tillægges Biskopperne en større Myndighed til Afgjørelse af de enkelte Tilfælde. Vi troe, at der allerede derved vilde opnaaes ikke lidet til at imødekomme fremførte Ønsker, saa vidt dette i tvivlsomme Spørgsmaal kan ske, medens det samtidig vilde blive klarere, hvad man med Hensyn paa Folkekirkens Lære og hele hidtidige Ordning bestemt maatte modsætte sig«[19]. Det var dette begrænsede mål, som landemodet afviste.

Det turde da være klart, at Martensens afvisning i brevet til Fog ikke alene gik på konventernes henvendelse forstået på den mest vidtrækkende måde, men også taget i den begrænsede form, som stiftsprovst Rothe tænkte sig. Arbejdet her bliver derfor at forklare den tilsyneladende modsætning mellem erindringernes ønske om et administrativt nedsat bisperåd og hans fortroligt udtrykte mening, at de landemoder der rettede henvendelse til ministeren om det »compromitterede sig«.

Allerede i 1878 stillede Martensen sig afvisende, da kultusminister Fischer på Monrads gentagne opfordring havde overvejet sagen og efter Monrads råd henvendte sig til ham. Monrad skrev: »Hvis Forslaget skulde tiltale Sjællands Biskop, mener jeg, at Deres Excellence burde gaa ind paa det. Si non, non«[20]. I Den danske Kirkes Historie antyder professor Lindhardt, at Martensens vægring skyldtes vrede over den måde, hvorpå Monrad just havde behandlet hans etik. Det kunne tillige være tilføjet, at også Martensens forhold til Fischer på samme tid var »saare kjøligt«[21].

[19] Dansk Kirketidende 1883, 567. Om Rothes holdning jfr. Kh. Saml. 1971 171.

[20] 19/1 78, Kh. Saml. 6 række, III, 361.

[21] Andreas Frederik Kriegers Dagbøger, udgivet af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch, VI, 292, notat fra december 1877.

Alligevel ligger sagen nok anderledes, omend begge forhold kan have lettet afslaget. Væsentligere grunde lader sig påpege.

Endnu tidligere havde der været planer om at instituere et bisperåd. I 1855 forsøgte den daværende Århus-bisp G.P. Brammer at samle sine kolleger også for ved jævnlige sammenkomster at konstituere sådanne møder. Martensen vægrede sig ved at være med i den givne situation og begrundede det: «Et Bisperaad, selv-constitueret, kun med den Tendens *at holde igjen*, uden noget positivt Formaal, ville ikke gjøre noget godt Indtryk. Naar Bisperaad ikke bæres af hele Geistlighedens Mening og Ønske, kunne de Intet udrette under en Regjering som den nuværende» (16/4 55). Det gjaldt nu uanset regeringen, for Martensen fortsatte sin argumentation: »Man maa *enten* reentud kræve Synode *eller* Bisperaad. Det sidste er det Reelle, men Geistligheden maa kræve det» (29/4 55) – og: Det nytter jo ikke, »at det foreslaaes af mig eller andre Biskopper. Det er Præsterne, som bør komme dermed, dersom det skal faae nogen Vægt« (13/6 57)[22].

Det turde herefter være klart, hvorfor Martensen i 1878 gik imod Monrads forslag til ministeren om at oprette et bisperåd. Da gjaldt så nogenlunde hvad han havde konstateret 29/4 1855: Det er imidlertid meget langt fra at gejstligheden kræver noget sådant. Og det grundtvigske parti vil hellere sætte sine ideer igennem på rigsdagen. – Den baggrund eksisterede stadig i 1878, og alene derfor måtte han være imod, men ikke imod et bisperåd etableret på den rette baggrund og dermed i en belejlig stund.

Det havde Fischer ikke forstået i 1878, det kølige forhold fremmede ikke forståelsen. Undrende kunne han derfor i 1880 fortælle Monrad om en samtale han havde haft med Martensen, lige efter at han var trådt tilbage som minister: Han overraskede mig ved en meget forekommende modtagelse og vi havde en lang samtale om folkekirkens anliggender. Jeg erindrede ham om, at han så bestemt havde afvist tanken om at der holdtes periodiske bispemøder. Det ville han slet ikke vedkende sig, »og paa min gjentagne Forsikring om Rigtigheden yttrede han, at det maatte han have gjort i en øieblikkelig Disposition, hvorom han nu ikke havde bevaret nogen Erindring. Han beklagede dette, da det var hans Overbeviisning, at i Mangelen af en Forfatning noget godt kunde have været udrettet ved saadanne Sammenkomster«[23].

[22] Biskop H. Martensens Breve, udgivet af Bjørn Kornerup, I, 145, 146, 188.

[23] Brev af 13/11 1880, Kh. Saml. 6 række, III, 386.

Fischer berettede ikke selv om alle facetter i samtalen, Martensen havde andet at fortælle derom til biskop Brammer. I al venlighed havde han givet den afgående minister besked – og nu vel mere frimodigt end før – det både om hans forslag til skolelov, hvor gejstligheden skulle være sat ud af skolen, og heller ikke havde Martensen været »fornøiet med hans absolutistiske og vilkaarlige Embedsbesættelse; at han havde ganske misforstaaet sin Stilling, idet han havde betragtet sig som en Overbiskop, medens han dog simpelthen kun havde været en Statsminister, der burde holde sig til Biskoppernes Indstillinger« [24]. – Den forståelse af, hvordan en minister burde forholde sig overfor kirken havde meget få ministre og Martensen beklagede sig så at sige over dem alle i sin fortroligere korrespondance, dog ikke mindst over Fischer. Han ville ikke bede *ham* om at oprette et bisperåd, dels fordi dette da blev ufriere stillet i sin gæld til ministeren, og dels fordi han efter Martensens mening var uden »det Talent, som gjør, at han ikke skammer sig ved at lære af Andre«.

Man kan nok roligt gætte på, at Martensen i 1880, trods al sin frimodighed, ikke har kunnet eller villet oplyse den tidligere minister om den nærmere grund til, at han i 1878 tilsyneladende principløst var gået imod. Principielt set var han da for, men det princip burde først realiseres under de rette betingelser: Når der var ønsker fra gejstligheden om det og en føjeligere minister.

I foråret 1883 rejste valgmenighedspræst Vilh. Birkedal tillige med et par andre fremtrædende grundtvigianere til København. Anledningen var bruddet på Mors, der rejste problemer for alle valgmenighederne, og de opsøgte Martensen for at bevæge ham til at mildne kirkestyrelsens holdning, for at striden ikke skulle brede sig. Valgmenighedspræst V.J.Hoff, Ubberup havde et lille forslag med om ny frihed, blev den indført blev der igen plads for Morsmenigheden i folkekirken. Det ville Martensen ikke høre tale om, han afbrød: »Alt det kan jeg ikke bruge; men skaf mig et Bispe-raad, saa skal jeg maaske skaffe Dem flere af de Friheder, de ærede Herrer ønsker«. Han havde også bemærkninger at gøre om kultusministrene: »De Herrer æske mig engang imellem min Betænkning om kirkelige Smaaating, men forbigaa mig ganske, naar Talen er om store Spørgsmaal. Nej, skaf mig et Bisperaad,« blev Martensen ved,

[24] Brev af 13/11 1880, aftrykt i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke IV, 1887, desværre ikke i fuld udstrækning.

»det kan maaske raade Bod paa Forvirringen«[25]. Ordene her faldt »i al Fortrolighed og Venlighed«, men i erindringerne efterlyste Martensen offentligt et bisperåd.

Den episode gør det endnu vanskeligere at forstå, at Martensen i modsætning til næsten alle de andre bisper var imod at landemoderne i sommeren 1883 bakkede et sådant ønske op. I nogen måde var da grundbetingelserne til stede, den store part af gejstligheden syntes for, omend de toneangivende blandt grundtvigianerne var imod og ikke havde ladet sig friste af Martensens frieri i bispegården i foråret. Ønsket hos præsterne kunne han og Fog yderligere have understreget.

Det lader sig ikke forklare alene ved, at den nye minister, Scavenius både som minister og rent personligt forekom Martensen ligeså uacceptabel som Fischer. Forklaringen må søges i, at der manglede endnu en grundbetingelse før han kunne understøtte den sag, og det både i 1883 som i 1855 og 1878. Det hang nøje sammen med hele hans principielle syn, var ikke alene et spørgsmål om, hvorvidt der var gunstige startbetingelser til stede.

Både i den etik Martensen udgav i løbet af 1870'erne og i erindringerne henviser han til den i 1867 – under striden omkring valgmenighedsloven – udgivne: »Den danske Folkekirkens Forfatnings-Spørgsmaal, paany betragtet« som det sted, hvor han havde skildret og begrundet sit syn[26]. Her tog han sit udgangspunkt i vurderingen af, hvad der var sket i 1849:

»Forsaavidt som der er bleven sagt, at Kongen efter Enevoldsmagtens Opgivelse har deelt sin Kirkemagt med Rigsdagen, da maa denne Sætning, naar den fremsættes i ubegrændset Almindelighed, paa det Bestemteste modsiges. Det er vistnok ingen Tvivl underkastet, at Kongen har forpligtet sig til i Forening med Rigsdagen at vedtage den Ordning af Folkekirkens Forfatning, der er tilsagt i Grundlovens § 75; men ligesom heraf ingenlunde følger, at han allerede *har* deelt sin Kirkemagt med Rigsdagen, saaledes kan deraf heller ikke udledes, at han nogensinde i Ordets hele Betydning *vil kunne* dele den med Rigsdagen«. Kirkemagten havde kongen nemlig ikke som landets herre, den havde han overtaget ved reformationen i kraft af »de protestantiske *Fyrsters Summeepiscopat* eller deres Egenskab som »Overbiskopper«. Udtrykket var misforståeligt, for kongen havde ikke den magt, der tilkom

[25] Vilhelm Birkedal: Personlige Oplevelser I, 210 f.

[26] Den sociale Ethik (1878) p. 417 ff.; Af mit Levnet III, 53.

biskopperne og kirkens ordinerede tjenere. »Derimod tilkommer der Kongen den øverste kirkeordnende og kirkestyrende Magt, det øverste *Kirkeregimente* ogsaa i Kirkens indre Anliggender« (91 f.). Grundloven medførte, at kongen intet kunne foretage mod den sikrede religionsfrihed, ellers bestod hans kirkemyndighed uantastet, og han var ikke »ophørt med at være selve den danske, evangelisk-lutherske Kirkes Overhoved«.

Herimod var indvendt, at Frederik VII havde delt sin magt med rigsdagen uden at drage noget skel mellem den magt han havde som statens overhoved og den overbiskoppelige magt og uden noget forbehold. Hertil svarede Martensen: »Men fordi Grændsen ikke blev udtalt, deraf følger ingeniunde, at den ikke eksisterer. Med langt mere Føie kan man drage den modsatte Slutning, at efterdi det ikke med et eneste Ord er udtalt, at Kongen har overdraget sine episcopale Rettigheder til den confessionsløse Rigsdag, hvilket vilde have været en Urimelighed, saa har han selv forbeholdt sig disse, *indtil Grundlovens § 75 er bleven indfriet*«. Et bevis der pegede i den retning så Martensen i, at Frederik VII ved flere lejligheder havde »udøvet sin Kirkemyndighed i det Indre«. Den var »vedbleven at være og endnu den Dag i Dag er, hvor den har været før 1849«. Kongen var da ikke »blot den øverste, men det eneste Organ, der i kirkelige Anliggender kan handle paa hele Folkedannelsens Vegne og repræsentere den som Heelhed«.

Indtil indfrielsen af § 75 kunne man som et provisorium indrømme kirken som det mindste »en raadgivende Stemme igjennem et kirkeligt Fællelsorgan« af teologer og lægmænd, og ved dette foreløbige og midlertidige, som Martensen da foreslog under hensyn til omstændighederne, ville ikke lidet være vundet under den hyppige skiften af kirkeministre. Mangelen på et fælles organ var føleligt, for de 7 biskopper og landemoderne havde ikke noget enhedspunkt, og ministeren var ikke retsligt forpligtet til at spørge dem. »Kirkeministeren, der fremdeles vilde vedblive at være Mellemledet ikke blot mellem Kongen og Rigsdagen, men ogsaa mellem Kongen og Kirken, vilde i dette Organ baade finde en Støtte og en Begrænsning« (102 ff.).

Lad Martensen her være villig til at affinde sig med meget, og for at undgå valgmenighedsloven havde strakt sig langt i retning af godtage en synode, hans principielle vurdering af hele kirkens stilling tegner sig dog klart. Usikkert var det alene, hvilke konsekvenser han i praksis drog deraf i de skiftende situationer.

Det principielle udgangspunkt fremgår utvetydigt også af hans breve. 1857 antydede han sit egentlige, dengang ikke udtalte, ønske: Et »Bisperaad eller et paa anden Maade af Kongen valgt Kirkecollegium«. Under røret omkring valgmenighedsloven havde de andre bisper planer om en henvendelse til ministeren. Det var ganske imod Martensens sympatier, »det Retteste« ville være, skrev han i fortrolighed, »at Biskopperne henvendte sig til Kongen«. Og i 1878, da spørgsmålet om præsternes selvkommunion var på dagsordenen, var han ikke blot bestemt mod selve sagen, men måtte også spørge sig, »hvo der kan give denne Bestemmelse? Kongen? igjennem Ministeren? det er meget misligt at gaae ind paa dette, da man derved udsætter sig for ogsaa at faae andre Ting paa-octroyerede, maaske ved Rigsdagens Indblanding«[27].

I Etikken gik Martensen igen ind på, hvordan folkekirkens forhold burde ordnes; han anbefalede ikke, men accepterede det, der de fleste steder arbejdedes for, en synode. Efter hans mening ville den dog få så indskrænkede opgaver, at den kun behøvede at samles med længere mellemrum, f.eks. hvert 7. år. I mellemtiden burde et kirkeligt collegium i forening med kultusministeriet træffe de vigtigere administrative afgørelser. Man skulle heller ikke stille store forventninger til en synode, bortset fra ufrugtbar tale og tidsspilde. Betydningen blev, at kirken fik et organ, hvor den kunne tale og handle, når det var fornødent, og uden blev lovgivningen standset og kirken ville fortsat stå med gamle, tildels forældede love. Foreholdt man kirken et organ, »det være sig nu i synodal eller i consistorial Form« og »derhos Summepiscopatet ikke opretholdtes i Kraft, maa Enden omsider blive, at Folkekirken ganske falder i bekjendelsesløse Ministres og i de politiske Rigsdages illegitime og »urette« Hænder, eller at den hele Forbindelse mellem Kirke og Stat ophører«[28].

I erindringerne – med den forestående afgang for øje – kunne og måtte Martensen udtrykke sig ligeså åbent som i brevene: »Kongen [kan] ikke dele sit Summepiscopat med den bekjendelsesløse Rigsdag, men kun sin *politiske* Magt, og i kirkelig Henseende kun hvad der falder ind under det blot politiske Synspunkt, d.v.s. den udvortes Tilsynsret. Alle indre Anliggender falde ganske udenfor

[27] Biskop H. Martensens Breve I, 188 og II, 185, samt til Brammer, Theol. Tidsskrift IV, 1887, 308 f.

[28] Den sociale Ethik (1878) 417 ff.

Rigsdagens og den ligeledes bekjendelsesløse Ministers Competence. Det ligger i Sagens Natur, at Kongen kun kan udøve sin Kirkemagt gennem *Organer*. Han behøver et dobbelt Organ. Som den politiske Landsherre har han i alle ydre og blandede Sager Cultusministeren til sit Organ, som Overbiskop derimod har han Overkirkeeraadet, Kirkecollegiet, Consistoriet, hvorledes man nu vil benævne det, til sit Organ, med hvilket han umiddelbart forhandler om de indre Anliggender«. Det var det for Martensen væsentlige, mens det tvivlsomme, en synode, »vil ganske komme af sig selv, hvad ogsaa har viist sig i alle protestantiske Lande« (p. 54 ff.). Det turde være klart, at han her har firet på de konsekvenser, der i praksis måtte drages, og har afkortet grænserne for omfanget af den kirkemagt, som kongen efter hans mening stadig havde.

Men dette væsentlige havde Martensen tidligt betragtet som »det der hører til en fuldbaaren Kirkeforfatning«, og i 1883 var det stadig »fremfor Alt et *consistorialt* Moment, hvorpaa Betragtningen her maa henledes« (p. 51). Han vidste nu, at der ikke var den fjerneste udsigt til, at noget af det blev til virkelighed; men han vidste også – og her postulerer jeg, at det følgende havde direkte adresse til kongen – »at de, der vedvarende forholder Kirken dens Ret og ere ligegyldige for et af Landets høieste Anliggender, paadrage sig et Ansvar, en Historiens Dom, som maaske endnu rammer dem i levende Live«. Den sandhed skulde udtales som hans sidste vidnesbyrd, uanset om den blev hørt og fulgt. Undlod kongen det, blev følgen efter Martensens mening, at folkekirken kom i falsk afhængighed af den verdslige magt, og hvor kunne det findes forsvarligt at overlade den uhyre kirkemagt til en enkelt mand, som ganske manglede forudsætninger og ofte den dannelse, der kræves? Det var ikke personer, han sigtede til, men det princip, at cultusministeren valgtes af rent politiske grunde. Vedblev man sådan, vilde det verdslige regimente i åndelige sager snart blive det normale, og det kunne ikke tåles. »Der vil i disse bevægede Tider fremkomme Opposition med Criser og Udtrædelser. Opløsningen vil nærme sig« (p. 51 ff.). Herefter var det så, at Martensen gik videre til den eneste mulighed han kunde øjne, »meget fattig paa Raad, og i Grunden . . . udtømt«, nemlig at den minister, der vilde, ganske uafhængig af rigsdagen kunne oprette et bisperåd. Forud var principperne hævdet, idet han havde bemærket, at et bisperåd kun

var »et provisorisk Udgangs- og Begyndelsespunct til Kirkeforfatningen«, som man dog ikke kunne blive stående ved, fordi det kun var rådgivende og kirken måtte have ret til den besluttende myndighed i egne sager, og »navnlig til at kunne sige Nei ligeoverfor den verdslige Magt«. Bisperne samledes også kun lejlighedsvist og vilde ikke altid være ved siden af ministeriet (p. 51).

Dette Martensens sidste råd blev da fremsat til ministerens overvejelse. Og det beroede på ministeren, om denne ville nedsætte et sådant bisperåd eller ej. Gjorde han det, så havde bisperne ikke bedt om det, og stod mindre afhængige af ministeren, det var jo ham der havde bedt dem om at mødes. Deres stilling blev da en anden. Derfor ville Martensen i 1883 ikke være med til at kompromittere sig ved at befordre præstekonventernes henvendelse videre. Der var dog endnu en væsentligere grund. Han kunne ikke støtte en anmodning til den politiske minister, det var imod hele hans syn. Skulle der anmodes om et bisperåd, så måtte der rettes henvendelse til kongen, ellers kompromitterede kirken sig yderligere, opgav efter Martensens mening grundlaget for hele sin stilling.

Nu som i 1867 fandt han sin stilling som konfessionarius som noget af en hindring i, at han kunne tale åbent – tillige var han ganske på det rene med, at det politisk set var uklogt at sige den slags[29]. Men uden at det direkte udtaltes, så rummede erindringerne en sidste og stærk formaning til majestæten om selv at handle og ikke svige sit ansvar for kirken ved at overlade initiativ og ansvar til ministeren. Hvilken vejledning Martensen direkte har givet kongen, det kan der kun gisnes om. Offentligt måtte han aflægge vidnesbyrd om, hvad han anså for ret, og gjorde det uden håb om at det hjalp. Derfor endte han da nødtvungent ved at give ministeren råd om, hvad han kunne gøre.

Imod det her anlagte synspunkt kan indvendes, at vedtagelserne fra Sjællands og Århus landemoder begrundedes på anden vis. Det er dog rimeligt at antage, at Århus-bispen i respekt for realiteter foreslog en formulering, som ret let kunne vedtages, og at det forholdt sig tilsvarende på Sjælland.

[29] Da Martensen i 1867 foreslog at rette henvendelse til kongen, svarede biskop Engelstoft, at »det vilde ligne oprør!« Engelstoft mente, at man måtte rette henvendelse til ministeren, »hvad nu er ganske imod mine Sympathier«, skrev Martensen 24/11 67 (Biskop H. Martensens Breve II, 185).

Da Scavenius havde oprettet kirkerådet og paterniteten blev til-
lagt Martensen, følte denne sig ikke på nogen måde foranlediget
til at fremkomme med en berigtigelse eller forklaring, sådan som
stiftsprovst Rothe, ja egentlig var Martensen afskåret fra at gøre
det, hvis den her fremlagte og begrundede vurdering af, hvad der
bestemte hans holdning, er rigtig.